

4. Крайнюк В.М. Психологічні особливості проявів тривожності і агресивності у юнаків призовного віку: Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01. /В.Крайнюк. – К., 1999. – 20 с.
5. Одинцова М.А. Я – целый мир: программа развития личности подростков и юношества. /М.Одинцова. – М.: Издательство Института психотерапии, 2004. – 208 с.
6. Осипова А.А. Общая психокоррекция. /А. Осипова. – М.: Сфера, 2002. – 510 с.
7. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. /А.Прихожан. – М.: Московский психолого-социальный институт – Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
8. Фопель К. На пороге взрослой жизни: психологическая работа с подростковыми и юношескими проблемами. Отделение от семьи. Любовь и дружба. Сексуальность. /К. Фопель. – М.: Генезис, 2008. – 176 с.
9. Ясточкіна І.А. Психологічні чинники виникнення та корекція тривожності в ранньому юнацькому віці: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07./І.Ясточкіна. – НПУ імені М.П.Драгоманова. – К., 2011. – 320 с.

Резюме. В статье освещаются проблемы психологической коррекции высокого уровня тревожности в раннем юношеском возрасте, в частности, у учащихся старших классов общеобразовательных учебных заведений разных типов. Описаны основные особенности проявления тревожности у старшеклассников, в частности, сферы проявления данной черты (сфера собственного “Я”, межличностные отношения, социальные и магические страхи). Раскрываются базовые категории (открытая и скрытая тревожность) и формы тревожности (острая, нерегулируемая, регулируемая и компенсируемая, культивируемая тревожность, “неадекватное спокойствие”, уход от ситуации). Рассматриваются формы и средства психологической коррекции тревожности, в частности, социально-психологический тренинг.

Ключевые слова: тревожность, формы тревожности, особенности проявления тревожности в раннем юношеском возрасте, психологическая коррекция тревожности.

Summary. The article is devoted to a problem of psychological correction of the high level of anxiety in adolescence and, in particular, of high school pupils from different types of schools. Basic peculiarities of anxiety manifestation of high school pupils, for example spheres of manifestation of this treat (the “Ego” sphere, interpersonal relations, social fears, magical fears) have been described. Basic categories (exposed and imposed anxiety) and forms (acute, unregulated, regulated and compensated, cultivated anxiety, inadequate calmness, avoidance of situation) have been disclosed. The forms and means of psychological correction of anxiety, for example, social-psychological training, have been considered.

Key words: anxiety, forms of anxiety, peculiarities of anxiety in adolescence, psychological correction of anxiety.

УДК 159.942.6-053.6

В. М. ПОЛИЩУК

БАЗОВИЙ СИМПТОМОКОМПЛЕКС КРИЗИ ВХОДЖЕННЯ В ДОРОСЛІСТЬ

Резюме. У руслі концепції симптомокомплексів переживань вікових криз здійснено розгалужене теоретико-емпіричне вивчення підліткового і юнацького віку: визначено та охарактеризовано гендерні закономірності базових симптомокомплексів кризи входження в дорослість, або кризи 23 років.

Ключові слова: базовий симптомокомплекс, вікова норма кризового розвитку, криза входження в дорослість, симптом.

Постановка проблеми. Актуалізація емпіричних досліджень психологічних особливостей вікового розвитку.

Виокремлення раніше нерозв’язаної проблематики: 1. Реанімування педологічних досягнень про вікові кризи. 2. Вивчення вікової нормативної кризи на переході від юнацького віку до дорослості.

Мета: на прикладі кризи входження в дорослість, або кризи 23 років, у руслі концепції симптомокомплексів вікових криз продемонструвати структуру базових симптомокомплексів вікових нормативних криз.

Виклад основного матеріалу. Переживання вікових криз – це системне динамічне явище, яке, як комплекс особливостей емоційно-почуттєвої сфери і особистісних якостей людини, залежить від психогенних чинників і соціальних впливів. Складається з унікальних базових симптомів (типових, супутніх, фонових) зі схожою структурою і властивостями, однак різним змістом, причому негативні симптоми мають блочний розподіл.

Результати емпіричного дослідження засвідчують, що перебіг кризи входження в дорослість, або кризи 23 років, є найскладнішим порівняно з перебігом відомих попередніх «великих криз», зокрема підліткового віку. Відповідно кожний її симптом має більш складний психологічний зміст. Зокрема, у дівчат (жінок) віковий

двохфазовий перебіг кризи припадає на 21-24 р.в., де перша (сильна) фаза формується після 21-22 р.в. Друга фаза (слабка) триває до 23-24 рр. (динамічні тенденції обох фаз є аналогами таких тенденцій підліткової кризи). Як наслідок, до кінця 23 р.в. визначається така структура симптомів кризи: 1. Позитивні: 1) типові: гордість за власні досягнення, вміння самооцінювати, вміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, оптимізм; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком відповідальності, організованості, вміння співпрацювати): вміння співпрацювати, домагання ролі дорослого, організованість, відповідальність, упертість як наполегливість. 2. Негативні: 1) типові: блок АС – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво; блок ПС – зарозумілість, заздрість, корисливість; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком недбалості): недбалість, зухвалість, байдужість, лихослів'я.

Негативні типові симптоми в 21-24 р.в. потенційно незначно домінують над позитивними типовими, структуруючись між собою за рівнем впливу 1) Д (домінантний вплив); 2) С (слабкий); 3) З (зворотний) (табл. 1).

Таблиця 1

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
у дівчат (жінок) 21-24-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Вміння самооцінювати	Старанність	Вміння самоконтролю	Оптимізм
Заздрість	С	С	З	С	С	Д	С
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д	С	Д
Дратівливість	З	З	З	З	З	З	З
Індивідуалізм	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Хитрість	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	Д	С	Д	Д	Д	С
Корисливість	С	С	З	С	С	Д	З

У дівчат (жінок) автономний розвиток дратівливості є більше спонтанним і супроводжується вербальною агресією. Відбувається безпосереднє поєднання жіночої дратівливості з чоловічою, причому з претендуванням на першість, що заперечує її в юнаків (чоловіків) як типову гендерну ознаку. У юнаків (чоловіків) перша (сильна) фаза формується після досягнення 21 р.в. (ближче до 23 р.в.) і також відзначається аналогічними як у дівчат (жінок) пізнавальними тенденціями. Зрештою, після 23 р.в. структура кризи є такою: 1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, оптимізм, гордість за власні досягнення, вміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): вміння самооцінювати, домагання ролі дорослого, вміння самоконтролю. 2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (лихослів'я, корисливість, дратівливість, індивідуалізм, пристосовництво); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм, зарозумілість); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування сили над частотою виявів): хитрість, пізнавальна обмеженість.

Встановлена класифікація впливу негативних типових симптомів на позитивні типові: 1) Д (домінантний вплив); 2) С (слабкий) (табл. 2).

Таблиця 2

**Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів
в юнаків (чоловіків) 21-24-річного віку**

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Вміння співпрацювати	Оптимізм
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д	Д
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д
Дратівливість	Д	Д	Д	Д	Д
Індивідуалізм	С	С	С	С	С
Негативізм	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	С	С	С	С
Корисливість	Д	Д	Д	Д	С
Упертість як неслухняність	Д	Д	Д	Д	Д
Лінощі	Д	Д	Д	Д	Д

Також з'ясовано, що юнакам (чоловікам) властивий автономний розвиток індивідуалізму, який часто супроводжується неприхованим фізичним впливом.

У дівчат (жінок) із позитивних типових симптомів найбільші вияви мають прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення; позитивних супутніх – відповідальність, організованість; серед негативних типових – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво, зарозумілість; негативних супутніх – лихослів'я, зухвалість. В юнаків (чоловіків) – це прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати (позитивні типові симптоми); уміння самоконтролю, уміння само оцінювати (позитивні супутні); серед негативної типової – дратівливість, лихослів'я, індивідуалізм, лінощі; негативної супутньої – хитрість.

Суб'єктивно дівчата більше схильні помічати в собі значущі особистісні зміни. Вони входять і виходять раніше з кризи. Їх негативна симптоматика, яка концентрується у фіксованому інтервалі із значною перевагою над позитивною, є неприхованою, часто демонстративною, з потенційним загостренням суперечностей з оточенням. У 21-22 рр. – це складна система провідних симптомів: «дитяча безпосередність – відповідальність, переживання власних успіхів чи невдач, негативізм, пристосовництво – лінощі». У 22-23 рр.: «уміння співпереживати – прагнення до самостійності, відповідальність, індивідуалізм, пристосовництво – упертість як неслухняність». У 23-24 рр.: «прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, відповідальність – індивідуалізм».

Суб'єктивна інтерпретація переживань юнаками (чоловіками) також має власну систему очікувань: у 19-20 рр. – це: «відвертість – уміння співпрацювати, уміння співпереживати – пристосовництво»; 21-22 рр.: «прагнення до самостійності – уміння співпрацювати, пристосовництво, індивідуалізм – хитрість, зухвалість»; 22-23 рр.: «прагнення до самостійності, відповідальність – переживання власних успіхів чи невдач, пристосовництво – індивідуалізм»; 23-24 рр.: «прагнення до самостійності – відповідальність, пристосовництво – індивідуалізм, дратівливість».

Психологічна профілактика кризи входження в дорослість має свою теоретико-емпіричну основу і структурування змісту.

1. Розвивальний пріоритет, безперечно, належить позитивним типовим симптомам у межах 22-23 р.в. Ця проблема додатково актуалізується тим, що в особистості переважають негативні типові симптоми. При цьому необхідно врахувати, що позитивна типова симптоматика в дівчат (жінок) чітко концентрується навколо прагнення до самостійності як домінантного симптому; негативна типова – дратівливості, хитрості, зарозумілості. В юнаків (чоловіків), крім того, навколо упертості як неслухняності і негативізму, що, зрештою, визначає незначні відмінності між статями. Однак кількісне домінування негативних симптомів потенційно спричиняє в юнаків (чоловіків) болісний перебіг кризи. Крім того, усім досліджуваним характерна схожість світоглядних трансформацій, але з віковим інтервальним випередженням у дівчат (жінок) у межах календарних півроку, що можна пояснити стабілізацією спільного для них домінантного симптому ще з періоду підліткової кризи. Неприховані суперечності між полярною симптоматикою кризи 23 років, де юнаки (чоловіки) вкотре привертають до себе більше уваги через чіткі вияви негативних симптомів, легше розв'язати порівняно, наприклад, із підлітковою кризою, оскільки тут вона усвідомлена особистістю.

2. Гендерні суб'єктивні закономірності переживань у період кризи входження в дорослість також відрізняються. Так, дівчата (жінки) визнають важливість прагнення до самостійності, відповідальності, домагання ролі дорослого, гордості за власні досягнення, індивідуалізму. Негативну симптоматику вони зіставляють з 19-20 (сильна фаза) та 22-23 р.в. (слабка фаза). Уважається, що найбільші власні трансформаційні перетворення в переживаннях, що осмислюються з домаганнями цілісності, осмисленості, прагматизму, відбуваються в 22-23 р.в. (зі зміщенням до 23 р.в.), мотивуючи це потребою остаточного професійного і передусім – сімейного вибору (наявного, імовірного чи бажаного).

Юнаки (чоловіки) співвідносять свої зміни з періодом 21-22 р.в. (слабкою фазою), але більшість із них – 23-24 рр. (сильною фазою). Таке суб'єктивне тлумачення сили фаз не збігається з визначенням нами, що свідчить про ускладнене розуміння ними, порівняно з дівчатами (жінками), власного вікового розвитку. Негативна симптоматика у юнаків (чоловіків) є перервною, тривалішою, однак менш демонстративною, більше осмисленою і контрольованою, особливо з досягненням 23 р.в., який позначає кульмінацію кризи і вихід із неї. Досліджувані вважають, що найбільші трансформаційні перетворення в переживаннях кризи 23 років викликані необхідністю остаточного професійного вибору, менше – сімейними перспективами. Осмислення власної симптоматики в юнаків (чоловіків) є прагматичним процесом, проте менш цілісним, а тому імпульсивним, неприхованим. Усвідомленим і контрольованим – більше в 23-24 р.в. Ці динамічні тенденції кризи дозволяють виокремити ще одну суперечність як нетипову для попередніх криз: діаметрально різна оцінка досліджуваними та їх дорослим оточенням сили і частоти виявів симптомів аналізованої кризи (якщо дорослі акцентують увагу на силі, то досліджувані – на частоті). Як наслідок, такі полярні тлумачення вікового і соціального призначення однакових симптомів активно формують умови потужного зростання неприхованих неприязних взаємин між різновіковими суб'єктами.

3. Значний збіг типової симптоматики в обох статей підтверджує наші попередні висновки про подібність гендерних світоглядних трансформацій, проаналізованих стосовно блоку АС і прагнення до самостійності як визначальних симптомів у кризі входження в дорослість. Зазначимо, що такий збіг стосується

більше юнаків (чоловіків), засвідчуючи їх потенційно вищий рівень відкритості у взаєминах, що суперечить розповсюдженім уявленням про перевагу такої відкритості в дівчат (жінок).

4. Динамічний розвиток негативного симптомокомплексу кризи 23 років демонструє потенційність його другого «вибуху», але вже усвідомленого особистістю (перший – властивий підлітковій кризі). Закономірно, що нерівномірний розподіл негативних симптомів у тривалому віковому інтервалі ускладнює цілісне осмислення перебігу кризи входження в дорослість, призводить до помилкових виявлень про її вікове місцеперебування, приймаючи за неї динамічні характеристики 19-21 р.в.

5. У дівчат (жінок) результати взаємовпливу позитивних і негативних симптомів є такими: 1) індивідуалізм, хитрість, пристосовництво є тінювим, зворотним боком усіх позитивних типових симптомів; 2) зарозумілість – також усіх (менше – уміння самоконтролю); 3) пристосовництво – також усіх позитивних типових (менше – переживань власних успіхів чи невдач, оптимізму); 4) заздрість – уміння самоконтролю (менше – прагнення до самостійності, уміння самооцінювати, старанності); 5) корисливість – уміння самоконтролю (менше – прагнення до самостійності, гордості за власні досягнення, уміння самооцінювати, старанності). Відсутність у дівчат (жінок) помірної перспективи в розвитку симптомів практично поляризує решту перспектив і визначає їхній внутрішній неспокій світу переживань. У юнаків (чоловіків): 1) лихослів'я, зарозумілість, дратівливість, негативізм, упертість як неслухняність, лінощі, пристосовництво, корисливість є тінювим, зворотним боком усіх позитивних типових симптомів; 2) корисливість – також усіх (менше – оптимізму); 3) пристосовництво – передусім гордості за власні досягнення (менше – прагнення до самостійності, переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпрацювати).

Висновки: 1. Криза входження в дорослість, або криза 23 років, уособлює динамічність і цілісність вікового розвитку. Це пізнавальний орієнтир для встановлення вікового місцезнаходження особистості в системі вікового розвитку в контексті розмежування її гендерних особливостей з суміжними віковими періодами (юнацьким віком і вступом у дорослість) та ненормативними кризами. Необхідна умова диференційованого підходу до людини у відносно вузькому, а не широкому (часто – деклараційному) віковому інтервалі. 2. Закономірності перебігу названої кризи можна успішно екстраполювати на майбутній віковий розвиток за умови врахування динамічного змісту ненормативних криз. 3. Вікова трансформація базових симптомів усіх великих нормативних криз (кризи 3 років, кризи 7 років, підліткової, юнацької тощо) визначає зміст поняття «вікова норма кризового розвитку», як основної характеристики оптимального перебігу вікового кризового розвитку.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – 510 с.
2. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – Част. 2. – 387 с.
3. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2012. – 478 с.
4. Поліщук В. М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2013. – 168 с.
5. Поліщук В. М. Криза входження в дорослість як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №. 9. – С. 1–6.

Резюме. В контексте концепции симптомокомплексов переживаний возрастных кризисов осуществлено разветвленное теоретико-эмпирическое изучение подросткового и юношеского возраста: определены и охарактеризованы гендерные особенности базовых симптомокомплексов кризиса вхождения во взрослость, или кризиса 23 лет.

Ключевые слова: базовый симптомокомплекс, возрастная норма кризисного развития, кризис вхождения во взрослость, симптом.

Summary. In the course of the conception of symptoms complexes experiencing the age crises the many directions theoretical and empiric investigation of the teens and youth. The gender peculiarities of the basic symptoms complexes of experiencing becoming an adult or 23 years old crisis.

Key words: basic symptoms complex, crisis development age norm, becoming an adult crisis, symptom.

УДК 159.922

С.А. ПОЛІЩУК

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ СТАРІННЯ НА ОСОБЛИВОСТІ РЕАГУВАННЯ ЛЮДИНИ НА СТРЕС

Резюме. У статті розглядаються психологічні закономірності індивідуальної динаміки старіння та її вплив на специфіку реагування людини в стресових ситуаціях.

Ключові слова: вік, стрес, стресори, тау-тип, саморегуляція, життєвий досвід.